

*Rolanda Kazlauskaitė-Markelienė, Audronė Petrauskaitė**

Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija

Pilietinė visuomenė ir nacionalinis saugumas: teorinė problemos apžvalga

Straipsnyje pateikiama teorinė valstybės nacionalinio saugumo politikos ir pilietinės visuomenės sąveikos analizė, siekiant išsiaiškinti iš šios sąveikos kylančių prieštaravimų priežastis. Remiantis pilietinės visuomenės ir pilietiškumo sampratos raidos apžvalga, atskleidžiamas problemos kontroversiškumas ir sudėtingumas. Pilietinės visuomenės ir nacionalinio saugumo sistemos prieštaringumo priežastys nagrinėjamos pilietinio tapatumo sampratos kontekste vertybinių prioritetų analizės pagrindu. Apžvelgiamas istorinis pilietinės visuomenės ir valstybės, kaip nacionalinio saugumo subjekto, integralumas tiek tradiciniu, tiek šiuolaikinių teorijų diskurse. Pateikiamos straipsnio autorių įžvalgos dėl pilietinės visuomenės ir valstybės sąveikos nacionalinio saugumo interesų gynyimo srityje.

Įvadas

Prasidėjus pasaulinei antiteroristinei kampanijai po 2001 m. rugsėjo 11-osios nuolat diskutuojama apie grėsmes ir tarptautiniam, ir nacionaliniam saugumui. Pastaraisiais metais politikai, visuomenės veikėjai, mokslininkai, tarptautinių ir visuomeninių organizacijų atstovai vis dažniau prabyta ir apie grėsmes pilietinei visuomenei. Ne tik tarptautinis terorizmas, bet ir kova su tarptautiniu terorizmu yra įvardijami kaip grėsmingi reiškiniai, keliantys pavojų šiuolaikinei pilietinei visuomenei¹. Kova su terorizmu, susirūpinimas valstybės saugumo užtikrinimu, nacionalinio saugumo ir gynybos uždaviniai neretai verčia valstybės institucijas riboti piliečių teises ir laisves. Tokie ribojimai ar net draudimai tampa pavojingi visuomenei ir demokratinei valstybei, kadangi stabdo jos pilietinę raidą ir pilietiškumo formavimosi bei vystymosi procesus.

* *Dr. Rolanda Kazlauskaitė-Markelienė* - Lietuvos karo akademijos Humanitarinių mokslų katedros vedėja. Adresas korespondencijai: Šilo g. 5a, 10322 Vilnius, tel. (8 5) 210 3566, el. paštas: rolanda.kazlauskaite@mil.lt. *Doc. dr. Audronė Petrauskaitė* - Lietuvos karo akademijos Humanitarinių mokslų katedros docentė. Adresas korespondencijai: Šilo g. 5a, 10322 Vilnius, tel. (8 5) 2103567, el. paštas: audrone.petrauskaite@gmail.com

¹ *Threats to civil society from war on terror*, <http://www.neurope.eu/articles/90134.php>, 22 09 2010; *Sociologai: gyventojų pilietinį aktyvumą slopina iš jo kylančios grėsmės*. <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2009-01-20-sociologai-gyventoju-pilietini-aktyvuma-slopina-is-jo-kylancios-gresmes/29340>, 6 09 2010.

Kita vertus, ir pilietinė visuomenė kartais yra traktuojama kaip prielaida, sudaranti palankias sąlygas teroristiniams išpuoliams². Nagrinėjant valstybės nacionalinio saugumo politikos ir pilietinės visuomenės sąveiką, pastaroji neatrodo tokia vienareikšmiškai pozityvi: pilietinė visuomenė yra valstybės nacionalinio saugumo garantas, kita vertus – nacionalinio saugumo politikos uždaviniai gali tapti ir yra nurodomi kaip viena iš svarbiausių grėsmių pačiai šiuolaikinei pilietinei visuomenei³.

Siekiant atskleisti prieštaravimus, atsirandančius dėl pilietinės visuomenės ir valstybės nacionalinio saugumo sąveikos, būtina analizuoti ne tik šios sąveikos determinantus, bet ir pačią pilietinės visuomenės esmę. Pilietinės visuomenės, pilietiškumo, pilietinės savimonės ir pilietinio tapatumo sampratų analizė padėtų atskleisti pilietinės visuomenės, kaip visuomeninio ir politinio fenomeno, sudėtingumą ir prieštaringumą, taip pat suvokti nevienareikšmišką santykį su valstybės nacionalinio saugumo sistema.

Lietuvos Respublikos nacionalinio saugumo pagrindų įstatyme teigiama, kad „Lietuvos nacionalinio saugumo sistema remiasi valstybės institucijų veikla ir kiekvieno Lietuvos piliečio dalyvavimu, atvira pilietine visuomene, suvokiančia pavojus ir savo atsakomybę, pilietiškai susipratusia ir pasirengusia ginti Lietuvos laisvę“⁴. Žmogaus ir piliečio teisės, laisvės bei asmens saugumas yra nurodomi kaip vieni iš pagrindinių nacionalinio saugumo objektų, o piliečiai, jų bendrijos ir organizacijos, kartu su valstybe ir jos nacionalinio saugumo bei gynybos ir kitomis institucijomis, – kaip nacionalinio saugumo užtikrinimo subjektai. Įstatyme įtvirtinta Lietuvos nacionalinio saugumo sistemos ir Lietuvos pilietinės visuomenės tiesioginė priklausomybė, jų tarpusavio sąveika atrodo natūrali ir savaime suprantama, ir tai konstruoja demokratinės valstybės nacionalinio saugumo politikos ir jos pilietinės visuomenės kūrimo bei plėtotės tarpusavio santykių integralumą. Lietuvoje valstybės nacionalinio saugumo politikos uždaviniai nėra tiesiogiai siejami su grėsme pilietinei visuomenei, pilietiniam aktyvumui. Šalies gyventojams aktualios grėsmės yra tai, kad dalyvaudami pilietinėse akcijose, jie gali prarasti darbą, aplinkinių gali būti laikomi keistuoliais, viešai užsipuolami, šmeižiami, įtarinėjami, kad veikia dėl savanaudiškų paskatų, arba sulaukti grasinimų susidoroti⁵. Grėsmių pilietiškumui identifikavimas rodo, jog mūsų šalies pilietinė visuomenė yra tik pradinėje savo formavimosi stadijoje. Lietuvos situacija suponuoja pilietinės visuomenės kūrimo, kaip tikslo ir kaip problemos, aktualumą ir konceptualumą.

Dabarties tyrėjams svarbi įvairiapusiška pilietinės visuomenės formavimo veiksmų ir procesų analizė, tačiau Lietuvos atvejis verčia atkreipti

² Sauter M., Carafano J. J., *Homeland security– a complete guide to understanding, preventing, and surviving terrorism*, NY: McGraw-Hill, 2005, p.3.

³ *Indicators of threats to civil society*, <http://www.civicus.org/csw/csw-early-warning-system/indicators-of-threats-to-civil-society>, 23 09 2010.

⁴ *Lietuvos Respublikos nacionalinio saugumo pagrindų įstatymas*, Valstybės žinios, 1997, Nr. 2-16. Aktuali redakcija nuo 2009.11.28.

⁵ Degutis M., Ramonaitė A., Žiliukaitė R., *Lietuvos visuomenės pilietinės galios indeksas*, 2007 m, <http://www.civitas.lt/lt/?pid=74&id=78>, 2 09 2010.

ypatingą dėmesį į šalies pilietinės visuomenės ir nacionalinio saugumo sistemos santykius bei tarpusavio sąveiką. Besiformuojančios Lietuvos pilietinės visuomenės problemų diskurse galime išskirti du aspektus: pirmas, piliečių požiūris į nacionalinio saugumo bei gynybos klausimus; antras, nacionalinio saugumo sistemos vaidmuo kuriant ir vystant pilietinę visuomenę šalyje. Šiuo metu nacionalinio saugumo ir valstybės gynybos klausimai yra praktiškai išeliminuoti iš pilietiškumo sąvokos ir aktyvaus pilietiškumo sampratos teorinio diskurso. Lietuvos mokslininkų pateikiamose išvalgose gyventojų pilietiškumas dažniausiai suprantamas kaip aktyvus dalyvavimas šalies politiniame gyvenime, socialinių ir ekonominių problemų sprendime, bendruomenių veikloje ir t.t., ir pan. Pilietinių organizacijų pateikiamuose programiniuose dokumentuose valstybės nacionalinio saugumo problemos dažnai apsiriboja tik energetinio saugumo užtikrinimo uždaviniais⁶. Tačiau LR Seimo patvirtintoje „Ilgalaikėje pilietinio ir tautinio ugdymo programoje“⁷ yra pažymima, kad pilietiškumas – tai „asmens savo teisių, atsakomybės ir pareigų demokratinei valstybei suvokimas, veikla visuomenės labui, bendrapiliečių teisių ir laisvių, demokratijos gynimas, gerovės Lietuvai siekimas“⁸. Šis pilietiškumo apibrėžimas apima platų gyventojų pilietinio aktyvumo spektrą – taip pat ir jų dalyvavimą sprendžiant valstybės nacionalinio saugumo bei gynybos problemas. Taigi, tampa nesuprantama, kodėl į Lietuvos piliečių aktyvumo sampratą nėra integruoti (ignoruojami ar tiesiog pamiršti?) valstybės gynybos ir saugumo užtikrinimo uždaviniai.

Straipsnio tikslas – pateikti teorinę valstybės nacionalinio saugumo politikos ir pilietinės visuomenės sąveikos apžvalgą, atskleisti iš šios sąveikos kylančių prieštaravimų priežastis remiantis pilietinės visuomenės, pilietiškumo ir pilietinio tapatumo sampratų raidos analize.

1. Nacionalinis saugumas, vertybės ir pilietinis tapatumas: tarpusavio santykio problema

Valstybės nacionalinio saugumo sąvoką sunku vienareikšmiškai apibrėžti, todėl kad tiek mokslinėje literatūroje, tiek kasdiniame gyvenime ji interpretuojama gana įvairiai. Tradiciškai nacionalinio saugumo samprata implikuoja tiek valstybės suvereniteto išsaugojimo koncepciją, naudojant šalies politines, ekonomines, karines ir diplomatines galias, tiek jos gynybos nuo pavojaus priemones, kurios apima ir gynybą nuo išorės priešų bei kitų grėsmių, ir valstybės paslapčių saugojimą⁹. Tačiau, kaip teigia Bary's Buzanas, „pati saugumo

⁶ *Programa Lietuvai – pilietinės visuomenės pasiūlymai*, <http://tautostaryba.lt/Programa-Lietuvai-Pilietines-visuomenes-pasiulymai/%28offset%29/10, 03 09 2010>.

⁷ Žin., 2006, Nr.102-3939.

⁸ *Ilgalaikė pilietinio ir tautinio ugdymo programa*, http://www3.lrs.lt/pls/inter2/dokpaieska.showdoc_l?p_id=283042&p_query=&p_tr2, 03 09 2010.

⁹ http://en.wikipedia.org/wiki/National_security#National_security_and_rights._26_freedoms; http://en-carta.msn.com/dictionary_1861696682/national_security.html, 23 11 2010.

sąvokos prigimtis neleidžia suformuluoti tikslaus jos apibrėžimo¹⁰, kadangi ji apima įvairius valstybės ir visuomenės gyvenimo fenomenus (karinio, politinio, ekonominio, aplinkosaugos ir kt.) bei skirtingus saugumo lygmenis (t.y. individualaus, nacionalinio ir tarptautinio).

Lietuvos nacionalinis saugumas yra suprantamas, kaip Tautos ir valstybės laisvos ir demokratinės raidos sąlygų sudarymas, Lietuvos valstybės nepriklausomybės, jos teritorinio vientisumo ir konstitucinės santvarkos apsauga ir gynimas, o Lietuvos nacionalinio saugumo sistema – kaip valstybės ir piliečių veiklos šiam tikslui patvirtintų nuostatų, principų ir būdų, priemonių, įstatymų ir kitų teisės aktų, valstybės šiam tikslui įsteigtų institucijų, jų veiklos principų bei tarpusavio sąveikos būdų visuma¹¹. Lietuvos nacionalinio saugumo apibrėžimas apima nacionalinį saugumo lygmenį ir iš esmės koncentruojasi ties valstybės politinio ir karinio gyvenimo sektoriais, t.y. ten, kur valstybės institucijos yra išitvirtinusios stipriausiai. Tačiau pati nacionalinio saugumo samprata, išplėta LR nacionalinio saugumo pagrindų įstatyme, apima ir kitas valstybės bei visuomenės gyvenimo sritis, t.y. ekonomiką, kultūrą, gamtosaugą, demografiją, viešąją tvarką ir t.t. LR Seimo patvirtintos ilgalaikės nacionalinio saugumo stiprinimo programos (pvz., ekologinio saugumo užtikrinimo, gamtos išteklių tausojimo ir apsaugos, natūralaus gyventojų prieaugio palaikymo, nusikaltimų prevencijos ir kontrolės, kovos su korupcija, kultūros paveldo apsaugos ir kt.) reflektuoja tas mūsų šalies problemas, kurios yra suvokiamos kaip grėsmės tautos ir valstybės egzistencijos saugumui. Kaip teigia Davidas A. Baldwinas, šiuolaikinėje visuomenėje nacionalinio saugumo interesai dažniau siejami su valstybių vidaus ir užsienio politikos klausimais negu su pačia nacionalinio saugumo koncepcija. Būtent dėl to sprendžiant nacionalinio saugumo klausimus prioritetai teikiami žmogaus teisėms, ekonominiams interesams, nusikalstamumui, socialiniam neteisingumui ir t.t., o ne tradicinei nacionalinio saugumo grėsmei – t.y. išorinėms karinėms grėsmėms¹². Vadinasi, nacionalinio saugumo prioritetus nustato žmonės ar jų grupės pagal savo vertybių sistemą arba atsižvelgdami į grėsmių vienoms ar kitoms vertybėms pobūdį.

Viena iš esminių nacionalinio saugumo koncepcijos teorinių prielaidų turėtų būti vertybių samprata ir hierarchija asmens ir valstybės požiūriu. Būtent vertybinis nacionalinio saugumo aspektas akcentuojamas ir ankstyvuosiuose nacionalinio saugumo apibrėžimuose, kuriuos suformulavo Walteris Lippmanas, Arnoldas Wolfersas, JAV Nacionalinio saugumo taryba, ir vėlyvesnėse Amoso Jordano bei Williamo Taylora traktuotėse¹³. Prieš pusšimtį metų Wolfersas pažymėjo, kad nacionalinio saugumo (kaip ir nacionalinio intereso) sąvoka yra labai tinkama tarptautinių santykių politiniame diskurse apibrėžti politinių

¹⁰ Buzan B., *Žmonės, valstybės ir baimės*, Vilnius: Eugrimas, 1997, p. 49.

¹¹ *Lietuvos Respublikos nacionalinio saugumo pagrindų įstatymas*, Valstybės žinios, 1997, Nr. 2-16. Aktuali redakcija nuo 2009.11.28.

¹² Baldwin D. A., "The concept of security" in *Review of International Studies* (1997), 23, 5–26, <http://tau.ac.il/~daniel/pdf/37>, 10 01 2011.

¹³ Romm J. J., *Defining National Security. The Nonmilitary Aspects*, N.Y.: Council of Foreign Relations Press, 1993, p. 5.

tikslų išskirtinumui¹⁴. Mokslininkas akcentavo moralinę dilemą, kurią nuolatos tenka spręsti politikams nacionalinio saugumo politikos diskurse: nacionalinių vertybių, kurias būtina ginti, santykį su fundamentaliosiomis vertybėmis, tokiomis kaip laisvė, teisingumas ir taika¹⁵. Mokslininkai Charles'as Andrainas ir Josephas Smithas teigia, kad vertybių problema tampa nepaprastai svarbiu kiekvienos valstybės nacionalinio saugumo sistemos aspektu, kadangi valstybė, kurios prioritetai yra tokios demokratijos vertybės, kaip tolerancija, piliečių teisės bei laisvės, yra daug atsparesnė išorinėms ir vidinėms grėsmėms, kadangi vertybės konsoliduoja visuomenę bei suponuoja pagarbą ir pasitikėjimą šalies valdžios institucijomis ir sustiprina jos politinę sistemą¹⁶. Paulas Brackenas, tyrinėdamas visuomenės ir kariuomenės tarpusavio santykių problematiką, teigia, kad JAV civilinės visuomenės dalies ir karių sąveikos prieštarumą lemia skirtingos šių dviejų visuomenės dalių vertybių sistemos, kurių suderinamumas yra pasiekiamas sutelkiant dėmesį nacionalinėms vertybėms kaip prioritetui¹⁷. Vadinasi, galima teigti, jog vertybės gali konsoliduoti visuomenę, tapdamos valstybės nacionalinio saugumo garantu, bet gali ir skaidyti ją, tapdamos grėsme nacionalinio saugumo sistemai. Tačiau tampa neapibrėžta, kokios vertybės yra konsoliduojantis, o kokios – dezintegruojantis veiksnys, kokios vertybės – universaliosios, demokratinės ar nacionalinės – turėtų tapti vertybiniais prioritetais stiprinant valstybės nacionalinio saugumo sistemą. Todėl vertybinis klausimas nacionalinio saugumo sistemoje iš esmės tampa vertybinių prioritetų klausimu ir kartu šalies nacionalinio saugumo sistemos stiprinimo problema.

Iš esmės vertybinių prioritetų ir vertybinių orientacijų problematika yra tiesiogiai susijusi su nacionalinio saugumo ir pilietinės visuomenės tarpusavio sąveika, kadangi gali sąlygoti ir jų interesų prieštarumą, ir vieningumą. Teoriniu požiūriu, jeigu valstybės prioritetu (t.y. nacionalinėmis vertybėmis) tampa tokios šiuolaikinės pilietinės visuomenės vertybės, kaip pagarpa, laisvė, tolerancija, teisingumas ir pan.¹⁸, jokių prieštaravimų tarp šalies nacionalinio saugumo sistemos ir pilietinės visuomenės interesų neturėtų būti, kadangi nacionaliniai šalies interesai ir pilietinės visuomenės interesai turėtų sutapti. Beje, būtina šio suderinamumo sąlyga – brandi pilietinė visuomenė. Tačiau neaiškių „nacionalinių vertybių“ paskelbimas prioritetinėmis gali tapti puikia priedanga valstybinės valdžios institucijoms dangstyti siaurus savo interesus (privačius, korporacinius ar tam tikrų interesų grupių) šalies nacionalinio saugumo intere-

¹⁴ Wolfers A., "National Security" as an Ambiguous Symbol", *Political Science Quarterly*, 67 (1952), p. 483, http://institute.fsv.cuni.cz/~plech/Wolfers_BS.pdf, 14 01 2011.

¹⁵ Ten pat, p.500.

¹⁶ Andrain Ch. F., Smith J. T., *Political Democracy, Trust, and Social Justice*, USA: Northeastern University press, 2006, p.123-135.

¹⁷ Bracken P., "Reconsidering Civil-Military relations" in *US Civil-Military Relations In Crisis or Transition?* Ed. By Snider D. M., Carlton-Carew M. A., Washington D. C.: The Centre for Strategic and International Studies, 1995, p. 156.

¹⁸ *European values and Identity. A reflection for an Indispensable Discussion*, <http://tt.europeanideasnetwork.com/files/European%20Values%20and%20Identity%20Revised%20March.pdf>, 12 09 2010.

sų gynimo skraiste. Pagrįstai kykla klausimai: kas gi yra nacionalinės vertybės, koks jų santykis su pilietinėmis ir individualiomis vertybėmis? Kadangi vertybiniai prioritetai yra glaudžiai susiję su valstybės nacionalinio saugumo politikos tikslais ir uždaviniais, o vertybinės orientacijos yra viena iš pagrindinių tiek individualaus, tiek asmeninio tapatumo sudedamųjų dalių, reikšminga tampa pilietinio tapatumo samprata ir jos raiška šiuolaikinėje visuomenėje. Diskusijų objektu gali tapti teiginys, jog individualaus ir kolektyvinio tapatumų sankirtoje formuojasi esminiai vertybiniai skirtumai, lemiantys pilietinės visuomenės ir nacionalinio saugumo sistemos prieštaravimus.

Įvairias tapatumo apibrėžtis pateikia filosofai, edukologai, istorikai, psichologai, sociologai, politologai ir kitų mokslų atstovai. Tapatumas – asmenybės individualumo raiška, savastis ir išskirtinumas, kadangi kiekvienas individas gyvenime pats privalo konstruoti savo tapatumą, jo raišką šeimos, bendruomenės, valstybės, pasaulio atžvilgiu. Peterio Jarvis'o nuomone, tapatumas, kaip ir mąstymas, yra per patirtį įgyjami socialiniai konstruktai¹⁹. Kita vertus, tapatumo fenomenas negali būti suprastas kaip kažkas vientisa, stabilu ir pastovu, kadangi asmenybės savo individualų tapatumą konstruoja per visą gyvenimą ir šis procesas yra veikiamas labai įvairių veiksnių (tautinio, socialinio, religinio, kultūrinio, regioninio, profesinio ir t.t.)²⁰. Kaip pažymi Christopheris Laschas, šiuolaikinėje visuomenėje kinta tapatumo bruožai, nes ir asmenys, ir daiktai praranda savo apibrėžtumą ir tęstinumą²¹. Martino Zilineko teigimu, šiuolaikinėje demokratinėje visuomenėje nacionalinė savimonė ir tautos kultūrinis tapatumas gali būti interpretuojami tik multikultūriniame kontekste, kadangi kiekviena kultūra ir kiekvienos tautos nacionalinės vertybės natūraliai sąveikauja su kitomis kultūromis ir kitų tautų vertybinėmis sistemomis. Vadinasi, šiuolaikinio individo tapatumas nėra asmenybės, o įvairių socialinių grupių (etninių, tautinių, valstybinių, žemyno) tapatumų poveikio rezultatas. Pastarųjų sąveika ir turėtų būti traktuojama kaip žmonijos civilizacija²².

Manuelio Castellso nuomone, tapatumo kategorijas galima skirstyti į dvi grupes: priskirtas ir sukurtas iš naujo. Pirmosios turi istorines ir geografines šaknis. Antrosios kuriamos socialinio veiksmo konstravimo procese ieškant dvasingumo ir prasmės. Medžiagos tapatumo konstravimui teikia istorija, geografija, biologija, gamybos ir reprodukcijos institucijos, kolektyvinė atmintis ir asmeninės fantazijos, galios aparatai ir religiniai apreiškimai. Individai šias medžiagas apdoroja ir jų prasmę pertvarko pagal socialines apibrėžtis, „sudarancias jų pačių socialinės struktūros bei erdvės ir laiko sistemos pagrindą“²³. Ernestas Gellneris, analizuodamas šiuolaikinę pilietinę visuomenę ir jos są-

¹⁹ Jarvis P., *Mokymosi paradoksai*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2001, p. 41.

²⁰ Grigas R., *Tautinės tapatybės drama*, http://www.elibrary.lt/resursai/Ziniasklaida/LLKC/liaudies_kultura/Lk06_2.pdf, 09 10 2010.

²¹ Lasch Ch., *The Minimal Self: Psychic Survival in Troubled Times*. London: Pan Books. 1985.

²² Zilinek M., “National Consciousness, Multiculturalism and Democratic citizenship: Value Phenomena in the Formation of the Moral Identity of a Personality“ in *Civil Society as Democratic Practice*/Ed. By Perez A. F., Gueye S. P., Yang F., Washington D. C.: Cardinal Station, 2005, p. 277.

²³ Castells M., *Tapatumo galia*, Vilnius: Poligrafija ir informatika, 2006, p. 23.

sajas su antikinio miesto pilietine visuomene bei kitomis jos istorinės raidos formomis, pabrėžia, kad vienas iš esminių šiuolaikinės pilietinės visuomenės bruožų glūdi individualios tapatybės sampratoje: šiuolaikinio individo tapatybė pasirinkta, o ne priskirta²⁴.

Castellsas, apibūdinamas šiuolaikinę visuomenę kaip tinklaveikos visuomenę, teigia, kad XX a. pabaigoje, kaip atsvara globalizacijos ir kosmopolitizacijos procesams, pasaulį užplūdo masinė kultūrinių tapatumų banga, kuri gimdo nevienareikšmišką valstybės institucijų, socialinių judėjimų ir įvairių tapatumo formų sąveiką²⁵. Castellsas, akcentuodamas kolektyvinio tapatumo įtaką šiuolaikiniams politiniams procesams, pateikia išvalgą, kad kolektyvinio tapatumo turinį ir reikšmę individualaus tapatumo formavimui lemia jį konstruojančių veiksmų pobūdis ir tikslai. Mokslininkas nurodo šiuolaikinio tapatumo kūrimosi formas, – įteisinamasis tapatumas, pasipriešinimo tapatumas, kuriamasis tapatumas²⁶. Įteisinamąjį tapatumą diegia visuomenėje dominuojančios institucijos, turėdamos tikslą išplėsti savo dominavimą socialiniams veikėjams. Autorius pažymi, kad įteisinamuoju tapatumu yra kuriama pilietinė visuomenė, kuri įvardijama kaip organizacijų bei susistemintų ir organizuotų socialinių veikėjų visuma, kuri reprodukuoja struktūrinio dominavimo šaltinius racionalizuojantį tapatumą. Pasipriešinimo tapatumas „yra gynybinio tapatumo kontravimas dominuojančių institucijų ir ideologijų atžvilgiu, kai vertybiniam sprendiniui suteikiama priešinga reikšmė, o sykiu sutvirtinamos sienos“²⁷. Minėtasis tapatumas skatina bendruomenių kūrimąsi, paremtą kolektyvine atsakomybe. Socialiniai veikėjai, remdamiesi kuriamuoju tapatumu, kylančiu iš bendruomeninio pasipriešinimo, ir, naudodamiesi visais kultūriškai priimamais ištekliais, formuoja naują jų padėtį visuomenėje apibrėžiantį tapatumą, kartu siekdami keisti visą socialinę struktūrą. Pritardamas Antony Gramscio dvejojo pilietinės visuomenės pobūdžio koncepcijai, Castellsas instituciniame tapatume išvelgia sąveiką tarp valstybės galios ir pilietinės visuomenės institucijų, o pasipriešinimo tapatume – tai, kas šias institucijas skiria. Tačiau, mokslininkas konstatuoja, kad tinklaveikos visuomenėje institucinį tapatumą ištiko fundamentali krizė, o dominuojančiu tampa kuriamasis tapatumas, kylantis iš pasipriešinamojo. Naujasis kolektyvinis tapatumas formuojasi atsiribojant ir nuo pilietinės visuomenės, ir nuo valstybės institucijų. Castellso koncepcija siekia pagrįsti hipotetinę idėją, kad šiuolaikiniame pasaulyje pilietinės visuomenės samprata netenka tradicinės kultūrinės, socialinės ir vietinės apibrėžties. Kita vertus, minėta pilietinio tapatumo teorija atskleidžia pilietinės visuomenės ir valstybės tarpusavio sąveikos mechanizmą: pilietiškumas, kaip individualaus ir kolektyvinio tapatumo raiška, yra veikiamas dviejų tapatumo formų – įteisinamojo ir pasipriešinamojo. Todėl pilietinės visuomenės priešprieša valstybės

²⁴ Gellner E., *Conditions of Liberty: Civil Society and its Rivals*, <http://www.lse.ac.uk/collections/gellner/liberty.html>, 29 09 2010.

²⁵ Castells M., (23 išnaša) p. 18.

²⁶ Ten pat, p. 20–24.

²⁷ Ten pat, p. 25.

galiai yra determinuota objektyvių (socialinių, kultūrinių, politinių, religinių ir t. t.) šių dviejų tapatumų skirtumų.

Apibendrinus pateiktas teorines išvalgas, galima teigti, kad nacionalinio saugumo sąvoka mokslinėje literatūroje nėra pakankamai apibrėžta ir apima daug prieštaravimų bei problemų. Tačiau kartu galima konstatuoti, kad valstybė yra pagrindinis nacionalinio saugumo objektas²⁸. Kita vertus, valstybės nacionalinio saugumo sistema yra neatsiejama jos politinės sistemos dalis, kadangi, kaip jau minėta, valstybė su jos nacionalinio saugumo, gynybos bei kitomis institucijomis ir valstybės piliečiai sudaro holistinę nacionalinio saugumo sistemos visumą.

2. Pilietinės visuomenės ir valstybės integralumas tradicinių teorijų diskurse

Vertybinių orientacijų skirtumai ir sudėtingi pilietinio tapatumo formimosi mechanizmai negali visiškai paaiškinti nacionalinio saugumo sistemos ir pilietinės visuomenės veiklos tikslų prieštaravimo. Norint suvokti pilietinės visuomenės santykį su valstybės nacionalinio saugumo sistema, reikėtų pirmiausia išsiaiškinti jos santykį su valstybės politine sistema, jos institucijomis. Europinės civilizacijos raidoje šis santykis keitėsi, kaip, beje, keitėsi ir pati pilietinės visuomenės bei pilietiškumo samprata.

Pilietinės visuomenės pirminę sąvoką suformulavo Aristotelis kaip politinės bendruomenės idėją, t.y. „koinonia politike“ (gr.) – laisvų, lygių bei turinčių įtaką valstybės valdymui piliečių visuomenę. Pilietinės visuomenės tapatinimas su politine bendruomene neatsitiktinis: kiekvienas Senovės Graikijos pilietis tapatino save su valstybe, jos politiniu, socialiniu, ekonominiu ir kultūriniu gyvenimu. Aristotelis savo koncepcijoje pilietinės visuomenės idėjai suteikia ne tik politinę, bet kartu ir etinę prasmę, kadangi politinės bendruomenės veiklos tikslu kelia harmoningos ir teisingos socialinės aplinkos sukūrimą naudojant valstybės institucijų ir įstatymų galias. Johnas M. Cooperis pateikia išvalgą, jog Aristotelio „koinonia politike“ turėtų būti nagrinėjama ir kaip „politike philia“, kuri suprantama kaip ypatingas bendruomeniškumo, pilietinės draugystės (ar partnerystės), solidarumo jausmas, be kurio nėra įmanoma rezultatyvi politinė veikla valstybėje ir politinės bendruomenės sėkmė²⁹. Jean'as L. Cohenas ir Andrew Arato pabrėžia, kad „koinonia politike“ yra unikalus kolektyvinės bendruomenės (arba jungtinės organizacijos) pavyzdys, kurioje atskirų tikslų siekimas yra grindžiamas bendruomeniniu etosu³⁰. Vadinasi, galime teigti, jog Aristotelio pilietiškumo samprata apima

²⁸ Buzan B., (10 išnaša) p. 34–57.

²⁹ Cooper J. M., „Political Animals and Civil Friendship“ in *Aristotle's Politics. Critical Essays*, p.85–91.

³⁰ Cohen J. L., Arato A., *Civil Society and Political Theory*, USA: Massachusetts Institute of Technology, 1994, p. 84.

sutelktą visų bendruomenės narių politinį veikimą visos bendruomenės (o kartu ir kiekvieno individo) naudai bei gerovei, atkreipiant dėmesį į tai, kad individas nėra išskiriamas iš visos bendruomenės.

Senovės Romoje pilietinės visuomenės samprata, pilietiškumo sąvoka pasikeitė: pilietinė visuomenė pradeda tapatinti su viešaisiais reikalais, juos atskiriant nuo privačių, šeimyninių. Cicerono įvesta sąvoka „societas civilis“, nors buvo Aristotelio „koinonia politike“ lotyniškas vertimas, tapatinama su „res publica“ ir apibrėžiama kaip „daugybės žmonių, turinčių vieningą nuomonę dėl teisės normų ir bendrus interesus, sambūris“³¹. Šiuos pokyčius sąlygojo įvykusios transformacijos individo pasaulėžiūroje ir socialiniai pokyčiai valstybės gyvenime (t.y. asmeninio gyvenimo atskyrimas nuo visuomeninio). Ciceronas pilietinės visuomenės koncepciją grindžia žmonėms būdingu bendruomeniškumo jausmu, kuris verčia žmones pažaboti savo individualius, dažnai egoistinius, interesus visos bendruomenės gerovės labui. Tokiu būdu Ciceronas pirmasis europinėje tradicijoje pilietiškumą sutapatina su bendruomeniniais interesais, juos priešpriešindamas individo asmeniniams tikslams, o pilietinę visuomenę supranta kaip individų ir jų grupių organizaciją, kuri pasitelkdama įstatymus ir valstybės institucijas derinana individualius interesus bendrųjų naudai. Nepaisant šio „atskyrimo“, Cicerono koncepcijoje pati valstybė nėra skiriama nuo pilietinės visuomenės ir iš esmės šios sąvokos tapatinamos, kadangi valstybės institucijos turėjo spręsti bendruomeninius (t.y. „viešuosius“) reikalus. Taigi šiuo požiūriu Ciceronas lieka ištikimas Aristotelio pilietinės visuomenės sampratai³²: ir „koinonia politike“, ir „societas civilis“ sąvokos implikuoja tiek valstybę, tiek visuomenę, taip determinuodamos pilietinės ir politinės visuomenės vienovę.

Viduramžiais pilietinės visuomenės problemai nebuvo skiriama daug dėmesio, tačiau didėjanti socialinė ir politinė atskirtis tarp valstybės institucijų, valdančiojo elito ir didžiosios visuomenės dalies vertė mąstytojus ieškoti atsakymų į klausimus dėl valdžios institucijų legitimumo ir moralumo. Krikščioniškosios filosofijos atstovai (Tomas Akvinietis, Nikolajus Kuzietis), stengdamiesi pagrįsti santykį tarp valdžios ir visuomenės, vadovavosi nuostata, jog valstybė su savo politinėmis institucijomis yra nekvestionuojama duotybė ir „natūrali žmogiškosios moralės išraiška“³³, ir tai lėmė pilietiškumo, kaip lojalumo valdžiai, sampratą. Viduramžių mąstytojai, nors ir labai stengdamiesi išlaikyti antikinę valstybės ir pilietinės visuomenės vienovės tradiciją, davė postūmį filosofinės, socialinės ir politinės minties raidai ieškant atsakymų į klausimus apie valstybės ir visuomenės santykį, plėtojant pilietinės visuomenės konstravimo idėją.

Naujieji amžiai išsiskyrė proveržių gamtos moksluose, didžiuliais pokyčiais gamyboje, politiniame ir socialiniame gyvenime, o tai savo ruožtu lėmė naujas pilietinės visuomenės idėjos refleksijas. Transcendentinės valstybės

³¹ Ciceronas, „Apie valstybę“, žr.: *Filosofijos istorijos chrestomatija*, Vilnius: Mintis, 1977, p. 430.

³² Khilmani S., „The Development of Civil Society“ in *Civil society. History and Possibilities*, UK: Cambridge University press, 2001, p. 11–32.

³³ Seligman A., *The Idea of Civil Society*, N.Y.: A Division of Macmillan Inc., 1992, p. 15–17.

egzistencijos prielaidos nebuvo pakankamas pagrindas naujoms socialinėms, politinėms ir ekonominėms realijoms, todėl mąstytojai (Thomas Hobbesas, Johnas Locke'as, Emilė'is Durkheimas, Jean-Jacues'as Rousseau ir kt.) siekė suprasti valstybės ir visuomenės santykių esmę, analizuodami individo ir valstybės prigimtį, jų tarpusavio santykių dimensiją. Visuomeninės sutarties (socialinio kontrakto) koncepcijos šalininkai pirmieji atskyrė pilietinę visuomenę nuo valstybės, abiem priskirdami socialinio ir politinio gyvenimo regulatoriaus funkcijas: valstybės institucijų funkcija – norminti bendruomenės narių gyvenimą vertikaliai, o pilietinės visuomenės – sutvarkyti žmonių tarpusavio santykius horizontalia kryptimi. Hobbeso teigimu, valstybės prigimtis yra natūrali, kaip natūrali ir kiekvieno atskiro individo teisių ir laisvių prigimtis, kadangi pagrindinė valstybės institucijų funkcija yra apriboti pastarąsias vardan taikos ir bendros gynybos tikslų³⁴. Siekiant užkirsti kelią pernelyg dideliame valdžios galių naudojimui visuomenės narių atžvilgiu, Locke'o požiūriu būtina pilietinė visuomenė kaip atsvara valstybės institucijoms. Pilietinę visuomenę filosofas sutapatina su politine bendruomene, kurios veiklos tikslas – valstybinės valdžios politinių galių ribojimas³⁵. Pilietines žmogaus teises traktuodami kaip prigimtines, o pilietinę visuomenę sutapatindami su politine bendruomene, Švietimo epochos mąstytojai pilietišumą suprato kaip natūralią politinę žmonių veiklą, ribojančią atskirų individų egoistinius interesus ir valdžios institucijų pernelyg dideles galias visuotinės gerovės naudai. Pažymėtina, kad Hobbesas kone pirmasis atkreipė dėmesį į valstybės saugumo ir pilietinės visuomenės santykių aspektą, prioritetą suteikdamas pirmajam (t.y. valstybės saugumo ir gynybos reikalams), kaip bendrųjų visuomenės interesų (o kartu ir pačios pilietinės visuomenės reikalų) refleksijai.

Naujasis pilietinės visuomenės koncepcijos plėtotės etapas siejamas su George'o W. F. Hegelio ir Alexio de Tocqueville'io mokslinėmis išvalgomis. Šie mąstytojai pilietinę visuomenę tapatina su nauju Vakarų civilizacijos raidos etapu (t.y. liberalizmo ir demokratinės valstybės paradigma), visiškai atskirdami ją nuo valstybinės valdžios institucijų funkcijų ir politinės visuomenės sampratos. Tocqueville'is pilietinę visuomenę suprato kaip bendruomenę, ginančią privataus verslo interesus ir viešuosius reikalus civilinės teisės normų ribose, o politinę visuomenę traktavo kaip bendrųjų valstybės ir visos visuomenės interesų gynėją. Nagrinėdamas politinės ir pilietinės visuomenės sąveiką, mąstytojas išvelgia šių dviejų visuomenės organizacijos formų veiklos abipusę įtaką ir tarpusavio poveikį: pilietinė visuomenė palengvina politinių asociacijų veiklą, o politinė – sustiprina pilietinių organizacijų ir bendruomenių pozicijas visuomenėje³⁶. Hegelis išskyrė tris modernios visuomenės veiklos segmentus ir interesų sritis, t.y. šeimą, pilietinę visuomenę ir valstybę³⁷. Mąsty-

³⁴ Hobbes T., *The Leviathan*, UK: Cambridge Univeristy Press, 2003, p. 121.

³⁵ Locke J., *Of Civil Government: The Second Treatise*, Rockville, Md.: Wildside Press, 2008, p. 50–55.

³⁶ Tocqueville A., *Democracy in America*, Part II, Cambridge: Sever and Francis, 1864, p. 140–145.

³⁷ Hegel G. W. F., *Philosophy of Mind: Translated from the Encyclopedia of the Philosophical Sciences*, N.Y.: Cosimo, 2008, p. 121.

tojas atsisakė antikinei tradicijai būdingo politinės bendruomenės ir pilietinės visuomenės sinonimiškumo, pastarosios susiformavimo prielaidas siedamas su pokyčiais modernioje visuomenėje, t.y. su rinkos ekonomikos poreikiais ir atskirų individų siekais kuo geriau patenkinti savo poreikius, išvelgdamas čia individualizmo ir universalumo principų suderinamumą. Pilietinė visuomenė, kaip modernios visuomenės fenomenas, Hegelio nuomone, yra bendruomenė, kurios nariai jungiasi bendrai veiklai vedami privačių individualių poreikių patenkinimo intencijos, taip ribodami savo individualų egoizmą vardan bendrų interesų³⁸. Filosofo koncepcijoje pilietinė visuomenė traktuojama kaip politinės-ekonominės tvarkos pagrindas ir kaip jungiamasis segmentas tarp „polis“ (tautinė valstybė) ir „oikos“ (šeima).

Hegelio pilietinės visuomenės koncepcija išplėtotą Karlo Marxo ir Gramscio teorijose, kuriose dar radikaliau nužymėta takoskyra tarp dviejų modernios visuomenės struktūrinių tipų: pilietinės ir politinės. Marxas pilietinę visuomenę apibūdino kaip visuomeninės santvarkos formą, kuri priklauso nuo gamybinių jėgų ir gamybinių santykių išsivystymo bei vartojimo lygio, ir pabrėžė, kad politinė valstybė priklauso nuo pilietinės visuomenės³⁹. Akcentuodamas pilietinės visuomenės kaip socialinio reiškinio ekonominę determinaciją, Marxas teigia, kad tai yra bazinis visuomenės gyvenimo fenomenas ir taip atskiria ją nuo antstatinio, t.y. valstybės. Gramscis pilietinės visuomenės koncepciją grindžia tradiciškai susiformavusios valstybės koncepcijos kritika, teigdamas, kad valstybė negali būti traktuojama tik kaip teisinis ir politinis junginys. Mąstytojas savo koncepcijoje akcentuoja, jog valstybė – tai dviejų visuomenės formų (politinės ir pilietinės) junginys ir istorinės sąveikos, organinės vienybės bei priešybės rezultatas. Francesco Guicciardinio teiginys, kad valstybės egzistencijai gyvybiškai svarbūs yra du dalykai – t.y. ginkluotosios pajėgos ir bažnyčia. Gramscio nuomone jie gali būti įvairiai interpretuojami: kaip jėga ir susitarimas, valstybė ir bažnyčia, politika ir moralė, įstatymas ir laisvė, ir kaip politinė visuomenė ir pilietinė visuomenė⁴⁰. Vadinasi, jei politinė visuomenė (į jos sampratą įtraukiami ne tik valstybės valdžios organai, bet ir jos politinės institucijos bei teisės sistema) formuojama ir funkcionuoja padedant jėgai, tai pilietinė visuomenė yra sutarimo rezultatas. Gramscio pilietinės visuomenės samprata apima visas privatus, „nevalstybinio“ visuomenės gyvenimo formas (t.y. šeima, švietimo sistema, profsąjungos ir t. t.) ir eliminuoja „hėgeliškąsias“ pilietinės visuomenės sąsajas su rinkos ekonomika bei gamybiniais santykiais. Mąstytojo nuomone, pilietinė visuomenė yra šiuolaikinės politinės visuomenės pagrindas, kadangi šiuolaikinė valstybė gali funkcionuoti ir įgyvendinti savo politinius tikslus, uždavinius tik su pilietinės visuomenės institucijų pagalba (t.y. reikalinga ne tik jėga, bet ir susitarimas). Kai kurie tyrėjai minėtoje pilie-

³⁸ Ware R. B., *Hegel: The Logic of Self-Consciousness and the Legacy of Subjective Freedom*, UK: Edinburgh university press, 1999, p. 177.

³⁹ Wood A. W., *Karl Marx*, 2nd edition, NY: Routledge, 2004, p. 66.

⁴⁰ Gramsci A., “From Selections of the Prison Notebooks“ in Virginia A. Hodgkinson, Michael W. Foley, Ed., *The Civil Society Reader*. USA: Tufts University Press, 2003, p.191 (190-202).

tinės visuomenės koncepcijoje išvelgia tam tikrą prieštarumą: Eugeniuszo Gorsky'o nuomone, Gramscio pilietinės ir politinės visuomenės santykiai yra pernelyg sudėtingai susipynę, o jo pilietiškumo samprata suponuoja ir individo politiškumą, apimdama individo sąmoningą aktyvumą ir dalyvavimą valstybės politiniame gyvenime, taigi ir piliečio tapsmą valstybės dalimi⁴¹. Pažymėtina, kad šis prieštarumas yra išvelgiamas ne tik Gramscio, bet ir kitų mąstytojų (Durkheimo, Hobbeso, Locke'o, Jean-Jacques'o Rousseau, Tocqueville'io ir kt.) konceptuose: bandymai atskirti politinę ir pilietinę visuomenės neišvengiamai susiduria su jų tarpusavio sąsajomis, abipuse įtaka ir sąveika.

Apibendrinus ankstyvasias pilietinės visuomenės koncepcijas, galima teigti, kad tradicinė pilietinės visuomenės samprata implikuoja holistinį požiūrį į asmenybę kaip į žmogų, pilietį, politiką, bendruomenės ir visuomenės veikėją. Toks požiūris lemia visuomenės ir valstybės interesų vieningumą. Vadinasi, nesant skirtumo tarp pilietinės visuomenės ir politinės visuomenės, nėra jokio prieštaravimo ar konflikto tarp nacionalinio saugumo sistemos ir pilietinės visuomenės: visi valstybės reikalai (tarp jų ir grėsmės jai) traktuojama kaip piliečių interesų atstovavimas ir gynimas. Šviečiamąjį amžiaus mąstytojai, reflektuodami pakitusią visuomeninę politinę situaciją, ieškojo takoskyros tarp valstybės ir pilietinės visuomenės. Pastarosios atskyrimas nuo politinės sistemos inspiravo mąstytojus ir tyrėjus analizuoti pilietinės visuomenės kaip socialinio instituto sąveiką su valstybės institucijomis ir valstybės politika, taigi ir su nacionalinio saugumo sistema.

3. Šiuolaikinės pilietinės visuomenės sampratos diskursas

Istorinė praktika rodo, jog, keičiantis socialinėms sąlygoms, kinta pilietinės visuomenės ir pilietiškumo samprata. Šiuolaikinė pilietinės visuomenės ir pilietiškumo koncepcija, reflektuodama istorinę teorinės raidos patirtį, pateikia patį plačiausią požiūrių spektrą. Pilietinė visuomenė ir pilietiškumas pradėti tyrinėti ir politinių, ir socialinių teorijų kontekste, akcentuojant tiek asmens tapatumą ir elgesį, tiek šių fenomenų santykį su valstybės institucijomis ir politiniais reiškiniais. Nors istoriškai susiformavusios esminės pilietinės visuomenės koncepcijos šiuolaikiniame moksle įgavo naujų teorinių išvalgų, tačiau tyrėjams tradicinė pilietinės visuomenės politiškumo-nepolitiškumo dilema išlieka aktualiausia.

Gellneris teigia, jog pilietinė visuomenė tampa teoriškai labiau reali nei demokratija. Pilietinės visuomenės samprata, jo nuomone, apima įvairių nevyriausybinių institucijų visumą, kurios yra pakankamai stiprios, kad galėtų būti atsvara valstybei, bet tik tol, kol netrukdo jai vykdyti taikos palaikytojos

⁴¹ Gorsky E., "Civil Society, Pluralism and Universalism", *Polish Philosophical Studies, VIII*, Washington D.C.: The Council for Research in Values and Philosophy, 2007, p. 9.

ir visuomenės daugumos interesų arbitrės vaidmenį. Gellneris pilietinę visuomenę traktuoja kaip valstybės dominavimo ir visuomenės susiskaldymo prevenciją, kartu nurodydamas šios priemonės politinio ir socialinio poveikio ribotumą⁴².

Ralfas Dahrendorf, analizuodamas industrinės visuomenės socialinių-politinių santykių ypatumus, pabrėžia, kad valstybės ekonominių galių ir politinių institucijų ryšiai yra sudėtingai susipynę. Aptardamas visuomeninių santykių specifika industrinėje visuomenėje, filosofas išskiria gamybinius santykius, kaip dominuojančius, ir pabrėžia jų autoritarinį pobūdį. Dahrendorfo nuomone, šiuolaikinė politinė visuomenė yra konstruojama pagal gamybinių santykių analogą. Filosofas teigia, kad politinė visuomenė prilygsta gamybai pagal veikiančių individų skaičių, įtakos pobūdį ir poveikio intensyvumą⁴³. Politinę visuomenę mokslininkas sutapatina su valstybe, tuo atribodamas ją nuo pilietinės visuomenės. Kaip vienas iš pagrindinių „socialinio konflikto“ koncepcijos atstovų, Dahrendorf neigia funkcionalistines „socialinės pusiausvyros“ teorijas ir pažymi, kad šiuolaikinė (t. y. industrinė) pilietinė visuomenė – tai nevalstybinių institucijų ir organizacijų bendrija, kurios veikla yra nukreipta prieš valstybines institucijas, taigi ir ir prieš politinę visuomenę⁴⁴.

Davidas Harvey'us teigia, kad neoliberalizmo sąlygomis nevyriausybių organizacijų judėjimas auga, plečiasi, jungdamasis į opozicinį valstybinės jėgoms vientisą organizmą, vadinamą „pilietine visuomene“, ir sudaro iliuziją, kad toji visuomenė yra politinių ir socialinių transformacijų jėgainė⁴⁵. Mokslininko nuomone, plataus užmojo nevyriausybinių judėjimai pagal pilietinės visuomenės sampratą siekia kovoti su valdančiosiomis politinėmis partijomis, valstybinėmis institucijomis ir kartu bando išlaikyti visuomeniškumo (t. y. „nepolitiškumo“) dimensiją, taip prarasdami savo vaidmens aktualumą ir svarbą sprendžiant politines problemas bei socialinius reikalus⁴⁶.

Robertas Davidas Putnamas, tęsdamas bei vystydamas Hobbeso pilietinės visuomenės koncepciją, nurodo, kad žmonės pradeda bendradarbiauti niekieno neverčiami ir ima burtis pagal juos vienijančius interesus. Jo nuomone, priklausyti pilietinei bendruomenei visų pirma reiškia aktyviai dalyvauti viešuosiuose reikaluose. Kita vertus, Putnamas pritaria ir Toqueville'io idėjai, kad pilietinė visuomenė tik sustiprina, o ne susilpnina demokratinę valstybę: piliečių ir visuomeninių organizacijų aktyvumas verčia valstybės institucijas ir vyriausybę laikytis demokratinės valstybės vertybių sistemos, priimti spren-

⁴² Gellner E., *Conditions of Liberty: Civil Society and its Rivals*, <http://www.lse.ac.uk/collections/gellner/liberty.html>, 29 09 2010.

⁴³ Dahrendorf R., *Class and Class Conflict in Industrial Society*. Leland Stanford Junior university, California, 1959, p. 143.

⁴⁴ Dahrendorf R., *Modernusis socialinis konfliktas*, Vilnius: Pradai, 1996, p. 65.

⁴⁵ Harvey D., *Spaces of Global Capitalism: Towards a Theory of Uneven Geographical Development*, Verso, NY, London, 2006, p. 23.

⁴⁶ Harvey D., *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford University Press, UK, 2005, p. 200.

dimus, atspindinčios visuomenės daugumos interesus⁴⁷. Tokiu būdu pilietinė visuomenė tampa ir individų siekiu, ir politiniu įrankiu.

Alasdairo C. MacIntyre'o nuomone, pilietinės visuomenės narius jungia ne tik interesų, bet ir moralinių vertybių bendrumas. Jo teigimu, būtent iš pilietiškumo konkrečioje bendruomenėje sąvokos apibrėžties kyla teisingumo samprata, kuria remiantis keliami konkretūs reikalavimai politinėms institucijoms. Filosofas teigia, jog pilietinei visuomenei kurti būtinas pasitikėjimas valdžia. Pilietinės visuomenės narys, priimdamas sprendimą ir pasirinkdamas iš kelių variantų vieną, turi turėti pakankamai informacijos apie kiekvieno iš jų gerąsias, blogąsias ar problemines puses⁴⁸.

Putnamo ir MacIntyre'o pilietinės ir politinės visuomenių vientisumo koncepciją praplečia Terence'o H. McLaughlino pilietiškumo sampratos teorija, kurioje išskiriami keturi pilietiškumo sąvokos turinio požymiai: individo tapatumas (identiškas); dorybės, kurių reikalaujama iš piliečio; politinis aktyvumas, kurio tikimasi iš individo; išankstiniai socialiniai reikalavimai, keliami efektyviam pilietiškumui⁴⁹. Požymių raiškos amplitudė – nuo mažiausių iki didžiausių sąvokos turinio požymio raiškų. Minimalistiniu požiūriu tapatumas traktuojamas vien tik formaliu juridiniu požiūriu. Maksimalistiniu požiūriu tapatumas yra daug platesnė sąvoka, suvokiama socialiniu, kultūriniu ir psichologiniu aspektais, nes pilietis privalo suvokti save kaip esamos bendruomenės narį, kurioje jis dalijasi su kitais demokratine kultūra, turi pareigų, atsakomybės, taip pat teisių, bendro gėrio, brolybės ir kt. suvokimą. Minimalistiniu požiūriu dorybės, pvz., lojalumas, atsakomybė, visų pirma interpretuojamos kaip savo pobūdžiu esančios konkrečioje vietoje konkrečiu laiku. Maksimalistiniu požiūriu – priešingai, iš piliečio reikalaujama platesnės lojalumo ir atsakomybės sampratos, dorybės plečiamos iki bendresnių ir universalesnių sampratų, pvz., teisingumas, lygybė, darbas tam, kad sukurtume geresnes socialines sąlygas visiems piliečiams. Politinis aktyvumas, kaip viena iš pilietiškumo apraiškų, minimalistiniu požiūriu pilietį traktuoja kaip privatų individą, iš kurio reikalaujama išmintingo balsavimo, o maksimalistinis požiūris teikia pirmenybę aktyviam piliečio dalyvavimui demokratijos procese. Išankstiniams socialiniams reikalavimams minimalistiniu požiūriu užtenka formalaus juridinio statuso garantijos. Maksimalistiniu požiūriu – negalima pamiršti įvairių socialinių problemų formų, jai norime siekti lygybės ir gėrio idealų. Vadinas, McLaughlino požiūriu, maksimalistinė pilietiškumo koncepcija, reikalaujanti iš piliečio išsamaus demokratiškos principų, vertybių ir taisyklių supratimo, nuostatos ir gebėjimų geranoriškai dalyvauti demokratinės valstybės politiniuose procesuose, iš esmės reiškia tai, kad pilietinė visuomenė sutapatinama su politine visuomene.

Apžvelgus įvairias šiuolaikines pilietinės visuomenės koncepcijas,

⁴⁷ Putnam R. D., *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton University Press, USA, 1993, p. 182.

⁴⁸ MacIntyre A. C., *Whose Justice? Which Rationality?*, Duckworth, UK, 1988, p. 383.

⁴⁹ McLaughlin T. H., *Šiuolaikinė ugdymo filosofija: demokratiškumas, vertybės, įvairovė*, Kaunas: Technologija, 1997, p. 72–75.

išryškėja platus nuomonių spektras ir pagrindinės pilietinės ir politinės visuomenių tarpusavio santykių sampratos tendencijos. Postmodernios epochos mokslininkai iš esmės laikosi teorinių nuostatų, susiformavusių Šviečiamajame amžiuje ir tapusių tradicinėmis: pilietinė visuomenė yra traktuojama kaip plataus veiklos spektro (nuo ekonomikos iki kultūros reikalų) nevalstybinių organizacijų ir įvairių bendrijų visuma, reflektuojanti atskirų individų bendrus interesus ir veikianči prieš valstybinių institucijų dominavimą demokratinėje valstybėje. McLaughlinas, Putnamas ir MacIntyre'as yra linę šiuolaikinę pilietinę visuomenę traktuoti kaip integralų postmodernios demokratinės valstybės segmentą, taip sutapatindami ją su politine visuomene. Minėtų mokslininkų pozicija numato aktyvų piliečių dalyvavimą sprendžiant visus politinius valstybės reikalus, o iš to išplaukia ir pilietinės visuomenės bei nacionalinės saugumo sistemos interesų nepriešprieša. Labai griežta pilietinės visuomenės, kaip nepolitinės visuomenės, apibrėžtis yra pateikiama Gellnerio, Dahrendorfo, Harvey'o koncepcijose. Pilietinės visuomenės, kaip valstybinės valdžios institucijų oponentės, samprata lyg ir suponuotų jos atskirtį nuo valstybės politinės sistemos, taigi ir nuo nacionalinio saugumo sistemos. Tačiau pilietinės visuomenės „nepolitiškumo“ koncepcijos šalininkai vis dėlto neatsiriboja ir nuo politinės pilietinių judėjimų ir organizacijų veiklos. Vadinasi, pilietinės visuomenės sampratos koncepcijose, sprendžiant „politiškumo-nepolitiškumo“ dilemą, nepakankamai paaiškinamos giluminės pilietinės visuomenės ir valstybės nacionalinio saugumo sistemos prieštaravimo priežastys.

Buzanas, plėtodamas Hobbeso ir Locke'o teorijas ir pateikdamas conceptualias išvalgas šiuolaikinės valstybės ir nacionalinio saugumo klausimais, analizuoja nacionalinio saugumo problemas valstybės ir asmens saugumo santykio diskurse⁵⁰. Tyrėjas pabrėžia, kad prieštaravimas tarp individualaus ir nacionalinio saugumo yra neišvengiamas, kadangi šio prieštaravimo priežastis glūdi pačioje valstybės ir individo santykių prigimtyje: valstybė, atlikdama kolektyvinio intereso reikšėjos ir socialinio-politinio gyvenimo reguliatorės vaidmenį, tampa ir individo saugumo garantu, ir kartu grėsmės individualiam saugumui šaltiniu. Kita vertus, Buzano nuomone, ir pats individas gali tapti valstybės nacionalinio saugumo garantu, ir grėsmės jam šaltiniu. Tyrėjas neanalizuoja nacionalinio saugumo ir pilietinės visuomenės santykio problemas tiesiogiai, tačiau teigia, kad „individai gali veikti ne tik pavieniui, bet kurti ar jungtis į įvairias organizacijas dėl saugumo sustiprinimo“, kurios „turi būti savo prigimtimi politinės organizacijos, veikiančios kaip vyriausybių spaudimo grupės ir bandančios pakreipti valstybės politiką labiau individų saugumo reikmes atitinkančia kryptimi“⁵¹. Tokiu būdu, Buzano nuomone, individualų saugumą papildo kolektyvinio intereso lygmuo, kuris, išsiskverbdamas tarp individo ir valstybės, į valstybės vidinio saugumo modelį implikuoja ne tik individo ir valstybės priešpriešą, bet kartu ir jų tarpusavio sąveiką. Buzano „kolektyvinio intereso lygmens“ sampratoje galima išžvelgti sąsąuką su pilie-

⁵⁰ Buzan B., (10 išnaša) p. 69–93.

⁵¹ Ten pat, p. 88.

tinės visuomenės samprata. Tyrėjo pozicija implikuoja pilietinės visuomenės, kaip kolektyvinio intereso reiškėjos, politiškumo būtinumą ir nepriešpriešina jos valstybinės valdžios institucijoms. Buzano požiūriu, socialines organizacijas reikėtų traktuoti kaip atskirų individų kolektyvinių interesų reiškėjas, kaip tarpininkes tarp individo ir valstybės nacionalinio saugumo politikos tikslų įgyvendinimo srityje. Kita vertus, mokslininkas individualaus saugumo užtikrinimo intereso lygmenį sutapatina su kolektyviniu, tačiau kaip kolektyvinio intereso reiškėją įvardija ne valstybę ir jos institucijas, o bendruomenines (t.y. pilietines) organizacijas. Toks požiūris ne tik formuoja atskirtį tarp individo ir valstybės, bet kartu suponuoja pilietinės visuomenės (kaip individų interesų reiškėjos ir individo saugumo garanto) priešpriešą valstybės institucijoms (kurios tapatinamos su nacionalinio saugumo interesų raiška ir gynimu).

Lietuvos akademiniam diskurse pilietinės visuomenės paradigma nagrinėjama politologijos (Vaidutis Laurėnas, Saulius Šiliauskas, Jolanta Palidauškaitė, Mindaugas Degutis ir kt.), sociologijos (Romualdas Grigas, Anelė Vosyliūtė ir kt.), filosofijos, kultūrologijos ir edukologijos (Bronislovas Bitinas, Irena Zaleskienė ir kt.) mokslų kontekste. Mokslininkų diskurse pilietinės visuomenės koncepcija remiasi individo ir valstybės santykio analize.

Kai kurių tyrėjų nuomone, pilietinė visuomenė, jos formavimasis ir raida Lietuvoje yra glaudžiai susijusi su tautinės valstybės formavimosi procesais, todėl pilietiškumo samprata yra artima tautiškumo ir patriotizmo raiškai individo pasaulėžiūroje bei jo ugdymo procese. Libertas Klimka laikosi nuomonės, jog pilietiškumas atsiranda iš dvasinio ryšio su gimtine, suteikusia žmogui gyvybę, gimtąją kalbą, pradinę socializaciją bei kultūrinę terpę⁵². Meilė Lukšienė pateikia apibrėžtį, kurioje pilietiškumas – tai individualybės ir valstybės, kuri leidžia tam tikromis formomis didelėje bendrijoje gyventi ir savo kultūrinę tapatybę išlaikyti, kompromiso ieškojimas⁵³. Kiti mokslininkai (Alfonas Vaišvila) išsako labiau šių dienų kontekstą atitinkantį požiūrį, jog šiuolaikinis pilietiškumas – piliečio sąmoningumas ir aktyvumas kuriant nacionalines valstybės institucijas, jomis naudojantis, jas pritaikant prie savo teisių apsaugos ir poreikių bei savanoriškas išpareigojimas savo valstybei kaip bendrajam gėriui⁵⁴. Grigo nuomone, pilietiškumas sunkiai išsivaizduojamas be tautinio sąmoningumo, todėl dalyvavimas tautos kūrimo procese, tautiškumo ir pilietiškumo įtvirtinimas ir tų bruožų raiška sudaro esminę žmogaus egzistencijos prasmės dalį⁵⁵. Pilietiško ir tautiško dermės diskursas atsispindi ir Lietuvos Seimo patvirtintoje Ilgalaikėje tautinio ir pilietinio ugdymo programoje⁵⁶, kur pilietiškumas apibrėžiamas kaip „asmens savo teisių, atsakomybės ir pareigų demokratinėje

⁵² Klimka L., „Pilietiškas ir tautiškas: laiko dimensijos ir aktualijos“ žr.: *Tautiškas ir pilietiškas: atskirtis ar dermė?*, Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas, 2007 p. 131.

⁵³ Lukšienė M., *Jungtys*. Vilnius: Alma littera, 2000, p. 245.

⁵⁴ Vaišvila A., „Pilietiškas: demokratijos viltis ar persona non grata?“ žr.: *Tautiškas ir pilietiškas: atskirtis ar dermė?*, Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas, 2007, p. 110–132.

⁵⁵ Grigas R., „Nacionalinis sąmoningumas šiandien: jaunuomenės pasirinkimo drama“ žr.: *Tautiškas ir pilietiškas: atskirtis ar dermė?*, Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas, 2007, p. 13–17.

⁵⁶ Žin., 2006, Nr. 102-3939.

valstybėje suvokimas, veikla visuomenės labui, bendrapiliečių teisių ir laisvių demokratijos gynimas, gerovės Lietuvai siekimas⁵⁷. Toks mokslinis diskursas suponuoja pilietinės visuomenės ir valstybės vienovę.

Kitų tyrėjų nuomone, nauja geopolitinė Lietuvos situacija, nauji globalūs procesai tarptautinėje erdvėje naikina nacionalumo ir pilietiškumo dermę, atveria naujus pilietinės visuomenės sampratos aspektus. Zaleskienės nuomone, konkretaus piliečio santykis su valstybe, kaip pagrindinis pilietiškumo sandas, nyksta, kadangi valstybės nebetenka aiškiai išreikštų ribų, atsiranda nauji integraciniai dariniai ir todėl pilietiškumas suprantamas per siaurai⁵⁸. Laurėnas teigia, kad pilietinės visuomenės tapsmui ir raidai Lietuvoje yra būdingas prieštaravimas, t. y. nepolitiškumas–politiškumas, sistemiškumas–antisistemiškumas, konsoliduotumas–fragmentuotumas, lokalumas–globalumas. Nors tyrėjas teigia, kad pilietinės visuomenės politinė koordinacija negali būti centralizuota ir priklausoma nuo valstybės, tačiau, jo manymu, pilietinės visuomenės politinio komponento atsiradimas yra būtinas, kadangi „pilietinės visuomenės ir valstybės skirtis Lietuvoje dar nepalieka didesnio šanso jų sąveikavimui, o sykiu ir abiejų modernėjimui“⁵⁹. Jo nuomone, šiuolaikinės globalizacijos sąlygomis nacionalizmas, kaip pilietinės visuomenės pamatas, nėra pakankamas, kadangi Lietuvoje nacionalizmas skatino pirmiausia pilietinės visuomenės antisistemiškumą ir ribojo valstybės vaidmenį jos kūrimo procese.

Apibendrinus galima teigti, kad Lietuvoje vyraujanti pilietinės visuomenės paradigma suponuoja pilietinės visuomenės ir valstybės vienovę, o tai savo ruožtu lemia pilietinės visuomenės ir nacionalinio saugumo sistemos interesų bendrumą. Toks mokslinis diskursas nepaaiškina atsirandančių prieštaravimų. Kita vertus, Laurėno pilietinės visuomenės koncepcijos analizė leistų daryti prielaidą, jog pilietinės visuomenės ir nacionalinio saugumo sistemos prieštaravimų genezė glūdi valstybės politinėje sistemoje, t. y. prieštaravime, kuris atsiranda skiriant politinės valdžios institutus ir pilietinės visuomenės veiklos tikslus bei raišką.

Skyriuje pateiktos teorinės išvalgos suponuoja klausimus: jeigu bendruomeninės (arba pilietinės organizacijos) gina valstybės piliečių kolektyvinius interesus, tai kieno interesus gina valstybinės valdžios institucijos? ar valstybės nacionalinis saugumas yra kolektyvinis visų (arba daugumos) piliečių interesus, ar valdžios institutų kolektyvinis reikalas? Pakankamai išsamių atsakymų į šiuos klausimus nėra pateikiama. Galima teigti, kad šiuolaikinės mokslinės teorijos nėra nutolusios nuo Hobbeso ir Locke'o idėjų apie valstybę, pilietinę visuomenę ir nacionalinį saugumą. Atskirtis tarp pilietinės bendruomenės ir

⁵⁷ *Ilgalaikė pilietinio ir tautinio ugdymo programa*, http://www3.lrs.lt/pls/inter2/dokpaieska.showdoc_l?p_id=283042&p_query=&p_tr2, 03 09 2010.

⁵⁸ Zaleskienė I., „Jaunimo pilietiškumas: tarp teksto ir konteksto“ žr.: *Tautiškumas ir pilietiškumas: atskirtis ar dermė?*, Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2007, p. 146–152.

⁵⁹ Laurėnas V., „Pilietinės visuomenės dilemos Lietuvoje“, *Sociologija*, Mintis ir veiksmai. 2003, 1, p. 5–22.

valstybės institucijų, nors ir teoriškai pagrįsta, šiuolaikinėje globalioje visuomenėje nebėra pakankamas pagrindas paaiškinti vertybinių orientacijų skirtumus, interesų priešpriešą ir veiklos tikslų prieštarumą. Pasaulis tapo pernelyg sudėtingas ir daugiaprasmis, o individualūs ir bendruomeniniai ryšiai – pernelyg susipynę. Todėl sunku nustatyti visus veiksnius, darančius įtaką pilietinės visuomenės ir nacionalinio saugumo sistemos tarpusavio sąveikai, kaip, beje, sunku apibrėžti ir pačią pilietinę visuomenę bei valstybės nacionalinio saugumo koncepciją, sistemą, jos tikslus ir uždavinius.

Pabaigos žodis

Straipsnyje pateiktos teorinės išvalgos atskleidžia, kad pilietinės visuomenės ir pilietiškumo samprata yra pliuralistinė, nesuvedama į vieną apibrėžtį, toleruojanti įvairių visuomenės sluoksnių interesus ir užtikrinanti jiems teisę reikšti savo politines, visuomenines nuostatas ir idėjas, dalyvavimą šalies gyvenime bei valstybės valdyme. Istorinė lyginamoji analizė įrodo, kad pilietinės visuomenės ir pilietiškumo teorijos apima plačią požiūrių, nuostatų ir veiksmų amplitudę – nuo sąmoningo tapatinimosi su valstybe ar bendruomene iki pozityviu arba negatyviu veiksmu išreikšto dalyvavimo joje vykstančiuose politiniuose bei socialiniuose procesuose. Pažymėtina, jog nors įvairios teorinės kryptys akcentuoja skirtingus pilietiškumo fenomeno elementus, jos nepaneigia kitų teorinių krypčių reikšmės bei svarbos.

Pilietinė visuomenė, kaip visuomenės fenomenas, tapdama postmodernybės realija, liko šiuolaikinių mokslinių diskusijų objektu: pliuralizmo sąlygomis pilietinės visuomenės apibrėžtys įgavo naujų teorinių refleksijų, išlaikydamos tradicinį kontroversinį požiūrį į jos santykį su politine visuomene ir valstybe.

Pilietinės visuomenės ir valstybės nacionalinio saugumo sistemos interesų prieštarumas gali būti aiškinamas pilietinės visuomenės sampratos kontroversiškumu. Tačiau pilietinės visuomenės susiformavimo ir raidos genėzė neatskleidžia esminių skirtumų tarp institucinio valstybės valdymo aparato vykdomos valstybės politikos ir pilietinių bendruomenių bei judėjimų interesų. Galima teigti, kad pilietinė visuomenė yra politinė visuomenė tiek savo tikslais (atspindėti ir ginti valstybės žmonių bendruosius interesus, demokratinę santvarką, žmogiškąsias vertybes ir t. t.), tiek veiklos pobūdžiu (pilietinė veikla iš esmės yra politinė, kaip ir valstybės valdžios institucijų). Toks požiūris suponuotų ir pilietinės visuomenės bei valstybės nacionalinio saugumo interesų vienovę.

Pilietinio tapatumo sampratos analizė nėra pakankamas pagrindas teigti, kad nacionalinio saugumo interesai ir pilietinės visuomenės interesai yra nesuderinami. Šiuolaikinis tapatumas yra daugiareikšmis, sudarytas iš atskirų dalių, kintantis, galintis būti asmeninio pasirinkimo rezultatu, atviras įvairiems poveikiams iš išorės, o moderni visuomenė – tokia sudėtinga, kad joje

neįmanoma išlaikyti vienintelio tapatumo, todėl pilietinis asmens tapatumas gali tapti pačiu svarbiausiu visus visuomenės narius ir jų grupes jungiančiu tapatumu. Tam būtina pilietinių organizacijų ir valstybės institucijų sąveika.

Pilietiškumas, kaip politinis antikinės demokratijos ir respublikinės santvarkos tradicijos fenomenas, suponuoja konstruktyvų valstybės valdžios institucijų interesą tolesne pilietinės visuomenės raida bei plėtra. Šiuolaikinė visuomenė, sprendama praktines gyvenimo problemas, kontroliuodama valdžią, organizuojasi į visumą pakankamai stiprių grupių, kad galėtų būti atsvara valstybės dominavimui, kad atstovautų individų bei socialinių grupių interesams (tarp jų individualaus ir kolektyvinio saugumo) ir gintų juos. Bendrais valstybės nacionalinio saugumo interesais gali būti grindžiamas pilietinės visuomenės ir valstybės institucijų bendradarbiavimas demokratinėje valstybėje.

Tačiau dažnai valstybinės institucijos, besivadovaudamosi siaurais instituciniais interesais, stengiasi kontroliuoti pilietines iniciatyvas ir pilietinių bendruomenių bei judėjimų veiklą, o tai lemia pastarųjų atribojimą ir atsiribojimą nuo politinės valdžios ir politinės veiklos. Pilietinės visuomenės depolitizavimas yra pavojingas reiškinys: viena vertus, pilietinė visuomenė tokiu būdu tampa grėsmės šaltiniu pačiai valstybei, jos valdžios institucijoms ir nacionalinio saugumo sistemai; kita vertus, pilietinės visuomenės veiklos apsiribojimas vien ekonominių, socialinių, kultūrinių ir panašių bendruomeninių interesų tenkinimu tampa grėsme pačiai pilietinei visuomenei, nes sukelia nepasitikėjimą pačia pilietiškumo sampratos esme.

Šiuolaikinė pilietinė visuomenė – tai ne opozicija demokratinės valdžios institucijoms ir ne lojalus politinės sistemos elementas. Pilietinė visuomenė – tai savarankiška ir integrali demokratinės valstybės politinės sistemos dalis.

Vilnius, 2010 m. spalio–lapkritis